

Особливості розвитку приватної ініціативи в освіті України на початку ХХ століття

Олена Друганова,

доктор педагогічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

 держання відповіді на актуальні питання сьогодення пов'язане з об'єктивною оцінкою історичних реалій, вдумливим осмисленням минулого, неупередженим вивченням історичних коренів ідей і концепцій, тенденцій та особливостей генезису історико-педагогічного надбання минулих століть. Адже той, «хто прийшов до переконання, що все сучасне є результатом минулого», як цілком слушно наголошував М. Демков, «... зрозуміє, що тільки тоді можна дістати правильне уявлення про задачі сучасного виховання і тільки тоді знайти ключ до розвитку сучасних нагальних питань...» [2].

Відродження культурно-історичних цінностей українського народу, його традицій та прогресивних надбань, їх творче використання для подальшого проектування науково-педагогічного пошуку і забезпечення перспективи розвитку національної освіти відповідає основним вимогам Конституції України, Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ ст.»), Закону «Про освіту» тощо.

Протягом останніх років провідну роль у вивченні ролі приватної ініціативи у розвитку освітніх процесів в Україні в межах визначеного нами хронологічного періоду, відіграють дослідження Л. Вовк, І. Добрянського, Н. Побірченко, Т. Удовичкої та інших.

У 1907–1917 рр. урядова лінія в шкільному питанні, як зазначає Б. Тебієв, формувалася в нових умовах під домінуючим впливом правоконсервативних сил, які ратували за «здорову російську

національну школу» під керівництвом і наглядом церкви й уряду. Ця лінія була спрямована на ліквідацію демократичних завоювань у галузі освіти, здобутих у результаті революції 1905–1907 рр., посилення централізованого контролю над школою та політичною благонадійністю вчителів, реанімацію церковноприходського училища [8, с. 19–21].

Головні позиції Міністерства народної освіти останнього десятиріччя існування Російської імперії знайшли відображення в урядових документах, як, наприклад, подане до Державної думи міністром Шварцом «Изложение дела» до законопроекту про реформу гімназій у 1910 р. Зокрема у ньому стверджувалось, що «...школа не повинна бути загальною для всіх класів населення». Для тих, на кого чекає робота в галузі торговельно-промислової та державної діяльності, потрібна середня школа, яка випускає у вищу школу; для інших, на думку урядовців, достатньо початкової, і «шкідливо» було б допускати узгодження програми початкової і середньої школи для полегшення доступу до освіти тим, кому доведеться займатися «практичним життям». Учні, їх родини, педагоги мають бути підпорядковані певній системі, щоб тим вірніше виховати в молодому поколінні потрібні державі «інтереси» і «здібності». Ні у складі предметів, ні в методах викладання не допускається свіжий струмінь, який би перешкоджав «внутрішній і зовнішній дисципліні». «Це система виховання «підданих» — ось

що коротко можна сказати про неї», — писав С. Золотарьов [4, с. 203–206].

Небезпека для існуючої станової структури крилася і в загальній початковій освіті, яка виступала чинником, що підвищував соціальну мобільність, а при здобутті селянськими дітьми загальної середньої освіти ця небезпека набувала вже політичного характеру, що чудово розуміли представники урядової адміністрації. Так, курський губернатор в одному зі своїх звітів заявляв, що «середня школа в тому вигляді, в якому вона постає зараз, готує розумовий пролетаріат, а широко відчинені двері її створюють не істинну освіченість, не справжню просвіту, а лише подобу того й іншого. Ці широкі двері школи, ця готовність і уряду, і громадських установ, і окремих приватних осіб щедрою рукою жертвувати на освітні цілі, ця широка благодійність у справі допомоги кожному охочому вступити до гімназії й даром здобути освіту створюють те, що кожний вважає собі до снаги і середню школу, і університет, а саме життя і самі закони природи жорстоко розбивають ці ілюзії, і в результаті безліч непристосованих до життя, відірваних від свого справжнього покликання, незадоволених, роздратованих — готові кадри тупоголових нездар, із яких соціалісти вербують свою з кожним роком зростаючу армію» [9, с. 138].

Зробивши середню і вищу школу об'єктом особливо пильної уваги, Л. Кассо, новий міністр народної освіти, прагнув до розв'язання всіх існуючих там суперечностей виключно циркулярно-репресивними методами. Хвиля адміністративних переслідувань обрушилась на батьківські комітети, приватні середні навчальні заклади, вищу школу. «Хрестовий похід» було оголошено народній школі. Головним знаряддям боротьби проти її демократичних елементів став значно посилений інститут шкільної інспекції.

1907 — 1909 рр. в історії розвитку вітчизняної освіти позначилися цілою низкою заборон з боку офіційних кіл, які дещо погіршували стан комерційної освіти в країні. Так, циркуляром міністра торгівлі

та промисловості від 06.11.1909 р. було встановлено норми учнів та зменшено кількість євреїв у комерційних училищах. Це розпорядження було зумовлено прагненням уряду забезпечити значну кількість навчальних місць для дітей християн та побоюванням надмірної кількості євреїв у вищих навчальних закладах [3].

Зменшення Радою міністрів більш як у три рази процентної норми прийому євреїв до комерційних училищ призвело до зменшення кількості приватних шкіл, які зазвичай фінансувалися саме цією нацією. Такі антисемітські заходи спричинили в більшості комерційних училищ України протести з цього приводу. Так, незадоволення урядовими утисками висловили представники 24 комерційних училищ, які попереджали, що нове обмеження прийому євреїв до комерційних училищ призведе до істотного зменшення загальної кількості вступників до цих закладів. Значна частина учнів-християн, що навчаються у цих училищах, звільняється від плати за навчання. Якщо буде скорочено, до того ж у декілька разів, прийом євреїв, то відповідно зменшиться і кількість християн, що вступають до цих закладів. У зв'язку з позбавленням цих училищ джерела надходження капіталів, що склалися з пожертв певних осіб, за умови незмінності засад прийому й навчання, зменшення кількості учнів може мати лише єдиний наслідок — руйнування цих закладів, бо існування таких училищ потребує чималих коштів. «Будьяка руйнація цих засад, — підкреслювали представники, — пов'язана із серйозним неподоланим ризиком, що загрожує самому існуванню в Росії комерційної освіти» [5]. Зазначимо, що урядовими колами ретельно перевірявся кожний пункт запропонованого плану приватного комерційного навчального закладу. Так, за даними знайденої в ДАХО архівної справи «Походатайствованию статского советника Марка Гинзбурга о разрешении открытъ в городе Харькове коммерческое училище и строительные курсы» [3], причини для відмови у відкритті школи могли бути такі:

— В Харківі вже існує приватне училище, повністю задовольняє потреби місцевого населення в ступені придбання відповідного освіти, але при цьому не можна не відзначити, що учасники в цьому училищі беруть дуже активну участь у всіх заворуках і забастовках, існуючих в середніх навчальних закладах міста Харків. При цих умовах бажано в міністерстві, розташованому в військовому містечку, збільшувати без всякої потреби кількість шкіл такої категорії, ймовірно склад учасників ... (для євреїв і приказчиків)... будуть тільки доповнювати ряди бастуючої молоді, брати участь у всіх заворуках і навіть грати ... звичайно роль в революційних рухах.

— Бажано зручно допускати спільне навчання молоді обоєї статі, як це передбачено засновниками училища (§ 9 проекту статуту)..., моральний рівень учасників в середніх навчальних закладах взагалі не відповідає висоті, а тому спільне навчання статей призведе до більшого розпуску.

— Про засновника М. Гінзбургі ... існують деякі дані, які свідчать про його неблагонадійність, і такому не можна довіряти для навчання і виховання учасників молоді.

Для отримання дозволу на відкриття приватного комерційного училища треба було надати до міністерства довідку про перебування на постійному місці не менше як 5 років, у якій обов'язково мало бути зазначено, що майбутній власник — це людина політично благонадійна.

У 1911 р. генерал-губернатор Ф.Трепов відновив дію закону про покарання за таємне навчання дітей польською мовою, що призвело до різкого скорочення кількості приватних гімназій у Західній Україні.

Водночас характерною особливістю цього періоду стало збільшення кількості «нових», «вільних» експериментальних шкіл, ініціаторами відкриття яких

виступали приватні особи та організації. Ученими-педагогами і представниками демократично налаштованої інтелігенції робилися спроби обґрунтувати теоретично і реалізувати на практиці організацію освітньо-виховних закладів, які відрізнялися від традиційних шкіл не лише змістом освіти, але й постановкою навчально-виховного процесу. Ідеї розвитку творчих сил і здібностей дитини, її активної самодіяльності, поваги до дитячої особистості, розвиваючої ролі праці було покладено в основу створеного прихильниками вільного виховання «Будинку вільної дитини». Організатором цього виховного закладу був К. Вентцель, який вважав, що виховання і навчання дітей у школах повинні здійснюватися в процесі включення їх у повсякденне життя, у тісному зв'язку з продуктивною творчою працею [5, с. 410–411].

важливу роль у розвитку приватної ініціативи на початку ХХ ст. відіграла також третя Дума, якій, за визначенням барона А. Роппа, «треба було реформувати всю шкільну справу від верху до низу, треба було дати вихід тому надзвичайному потягу до освіти, який відчувало російське суспільство і який довгий час штучно стримувався загальним напрямом політики нашого уряду» [7, с. 30]. Депутатами Думи було опрацьовано урядовий законопроект, згідно з яким було запропоновано внести такі зміни до чинних Положень про приватні навчальні заклади: «...дати законний вихід давно назрілому потягові суспільства до організації вищих приватних навчальних закладів, що необхідні як для тих, хто дістав середню освіту, так і для тих, хто, попри те що не зміг з якихось причин закінчити середню школу, бажав розширити або свою загальну освіту, або свої знання зі спеціальних предметів; надати тим, хто навчається в приватних вищих навчальних закладах, нарівні з тими, хто навчається в казенних вищих школах, можливість здобувати права, якими користуються ті, хто навчається в урядових навчальних закладах, шляхом складення іспитів у від-

повідних казенних навчальних закладах або в особливих іспитових комітетах при управліннях навчальних округів чи в комісіях, створених Міністерством народної освіти; скасування вимоги чинного закону щодо надання засновниками, відповідно до розряду навчального закладу, що має бути відкритий, свідоцтва про закінчення курсу в одному з вищих навчальних закладів про звання домашнього вчителя або вчителя початкового училища; спростити порядок відкриття приватних навчальних закладів і допуску в них учителів» [7, с. 175–176]. Крім того, автори законопроекту порушували питання про можливість вибору власниками приватних шкіл мови викладання. Зазначимо, що до наміченої програми реформи середньої освіти членами Думи було внесено також зауваження стосовно необхідності складення таких правил для приватних навчальних закладів, які, залишаючи в силі урядовий нагляд і керівництво, надавали б простір приватній ініціативі [3].

Запропонований Думою законопроект знайшов реалізацію в прийнятому у 1914 р. новому законі «О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений», який відтоді визначав головні засади заснування та діяльності приватних шкіл до 1917 року. Аналіз документа дозволяє виділити цілу низку позитивних нововведень:

1. Дозвіл на відкриття приватних навчальних закладів могло надавати вже безпосередньо керівництво навчального округу: приватних середніх шкіл — попечитель навчального округу; нижчих приватних шкіл — повітової (окружної) або міської училищної ради, що, безумовно, значно прискорило процедуру відкриття закладу (§ 11).

2. Дозволено відкривати спільні (змішані, для осіб обох статей) школи: середні приватні навчальні заклади, класи та курси — з дозволу попечителя навчального округу; вищі — міністра народної освіти (§ 5).

3. Засновнику (утримувачу) надавалося право вибору мови викладання, за умов: а) російська мова та словесність, а також вітчизняна історія і географія мають викладатися державною мовою; б) у навчальних закладах, заснованих (утримуваних) земствами та містами або за їх допомогою (ст. 30), всі загальноосвітні предмети, за винятком Закону Божого інославних віросповідань, віровчень іновірців, рідної мови учнів, а також інших мов, крім російської, мають викладатися державною мовою.

4. При викладанні російської мови учням, які не розмовляють по-російськи, було дозволено користуватися їх рідною мовою (якою говорять у сім'ї), як допоміжною: у середніх навчальних закладах — у тому класі, який за обсягом викладання відповідає класу середніх урядових навчальних закладів, так само як і в класах та курсах обох зазначених розрядів — протягом 1 року навчального курсу (§ 7).

5. Вибір предметів викладання і прикладних знань, а також складання навчальних програм було надано засновникам (утримувачам) приватних навчальних закладів із дотриманням таких правил:

1) щодо навчальних закладів: а) до числа предметів, що викладаються в середніх і нижчих загальноосвітніх навчальних закладах, має входити Закон Божий православного сповідання для осіб цього сповідання, а також Закон Божий інославних віросповідань та іновірних учень — за наявності визначених законом умов, за яких викладання цих предметів є обов'язковим відповідно до урядових навчальних закладів; б) у середніх і нижчих загальноосвітніх навчальних закладах, а також у тих спеціальних і професійних, де введено викладання загальноосвітніх предметів, має викладатися російська мова при достатній кількості уроків; в) у загальноосвітніх навчальних закладах: середніх і тих із нижчих, де обсяг викладання не менший за чотири роки навчання початкового училища, має викладатися вітчизняна історія і географія, а також російська словесність, якщо викладання

словесності взагалі входить до програми навчального закладу;

2) щодо приватних класів і курсів, за винятком тих із них, що засновані для навчання іноземних мов, малювання і креслення або професійних предметів і знань, відповідно застосовуються правила, викладені в попередньому п.(1) даної статті (§8) [3].

Отже, серед нововведень прийнятого документа слід відзначити положення, що прискорювали процедуру відкриття приватних шкіл, надавали право засновнику (власнику) самостійності у визначенні навчальної програми та мови викладання, офіційно закріплювали право існування спільних приватних навчальних закладів тощо. Проте ці вищеназвані положення закону супроводжувалися цілою низкою умов. Водночас у прийнятому законі залишилися вимоги щодо обов'язкового використання в середніх і нижчих приватних навчальних закладах, класах та курсах із загальноосвітніх предметів лише тих підручників і навчальних посібників, які допущено вченим комітетом Міністерства народної освіти або місцевою опікунською радою і духовним начальством, за належністю (§9). Відкрити вищий приватний навчальний заклад, курси чи класи можна було з дозволу міністра народної освіти (§ 11). Як і раніше, засновники (власники) приватних шкіл та вчителі не мали жодних прав, якими наділялися викладачі казенних училищ [3].

У грудні 1911 р. було затверджено закон «Об испытании лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений», який відіграв важливу роль у розвитку приватної вищої жіночої освіти. «Особи, які успішно склали іспит за університетський курс, — зазначалося в § 12, — можуть здобувати від університетів учені ступені магістра і доктора. Дипломи про ступені магістра і доктора видаються за правилами, визначеними в статутах університетів

для осіб чоловічої статі. З наданням відповідних прав на наукову та навчальну діяльність, а також на службу в навчальних закладах, згідно зі статутами останніх» [6]. Цей нормативний акт, як стверджують дослідники історії вітчизняної освіти, мав прогресивне значення, оскільки практично зрівняв права жінок і чоловіків у науково-педагогічній галузі. Кращі випускниці курсів скористалися новим законом — вони отримали дипломи державних університетів і розпочали самостійну науково-педагогічну діяльність.

Наприкінці червня 1914 р. урядом було прийнято схвалений Державною радою і Державною думою закон «О расширении прав учредителей средних общеобразовательных учебных заведений», положення якого значно розширювали права засновників (утримувачів) гімназій, прогімназій та реальних училищ. Так, власникам названих типів навчальних закладів, з дозволу попечителя навчального округу, було надано такі права: поміщати, залежно від місцевих умов, молодші класи навчального закладу в окремі від старших класів будівлі; засновувати гімназії, прогімназії та реальні училища без посад виконувача обов'язки інспектора, помічника класних наставників і діловода.

Якщо при навчальному закладі не було опікунської ради, власникам (утримувачам) дозволялося також змінювати, за згодою попечителя навчального округу, розподіл уроків з кожного предмета по класах, з тим щоб загальний обсяг знань з окремих предметів був не менше установленого Міністерством народної освіти; доповнювати, за згодою міністра освіти, новими розділами предмети, вказані в таблицях уроків гімназій, прогімназій та реальних училищ, і, відповідно до місцевих умов, вводити нові предмети що не входять до зазначених таблиць. Педагогічним радам вищеназваних типів шкіл дозволялося приймати до відповідних класів належних навчальних закладів осіб, що не досягли встановленого віку або перевищили такий [3].

Російсько-японська і Перша світова війни відчутно виснажили царську казну, що негайно відбилося на урядовому курсі в галузі благодійництва. Уряд закликав до пожертвувань, до організації різних благодійних товариств. У 1906 році було відкрито «Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх сім'ям». Звернення, листівки, положення розсилалися по всій Росії. У них мова йшла про надання посильної допомоги суспільству, про нагороду за жертви.

У 1915 р. уряд навіть звернувся до утримувачів приватних навчальних закладів з проханням надати «бесплатных вакансий, кои могут быть представлены детям воинов, средних учебных заведений».

Проведений науковий пошук дозволяє охарактеризувати період розвитку приватної ініціативи в освіті України 1907 — 1917 рр., як такий, протягом якого, з одного боку, було значно посилено централізований контроль за діяльністю навчальних закладів і просвітницьких установ, ініціаторами відкриття яких виступали приватні особи та асоціації, політичною благонадійністю їх організаторів і діячів: засновників, власників, утримувачів, учителів, вихователів і навіть самих учнів, а з іншого — розширено повноваження просвітницьких організацій та благодійних установ, створено більш сприятливі умови для подальшого розвитку нових типів приватних шкіл. Як позитивні слід оцінити прийняті урядом у той період закони «О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений», «Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах», «Об испытании лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений», які значно розширили повноваження власників приватних навчальних закладів, спростили процедуру відкриття приватних шкіл, зрівняли в правах їх ви-

пускників з колишніми учнями казенних училищ тощо.

Література

1. *В Совет съездов Представителей торговли и промышленности представителей 24 общественных коммерческих училищ. Докладная записка.* — Киев : Тип. Я.Б. Неймана и К^о, 1910. — 8 с.

2. *Демков, М.И.* История русской педагогики. Ч.1: Древне-русская педагогика (X — XVII вв.). — Ревель : Изд. жур. «Гимназия», 1896. — 322 с.

3. *Друганова, О.М.* Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст] : Монографія / О.М. Друганова. — Харків : ДИВО, 2008. — 556 с.

4. *Золотарев, С.А.* Очерки по истории педагогики Запада и в России. Изд. 2-е. — Вологда : Изд. Вологодского обл. отд. госва, 1922. — 247 с.

5. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.* / Ш.И. Ганелин, Л.Д. Голубковских, П.В. Горностаев и др.; Отв. ред. А.И. Пискунов. — М. : Педагогика, 1976. — 600 с.

6. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні.* (X — поч. XX ст.) : Нариси / Редколегія: М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко (заст. відп. ред.), С.І. Гончаренко та ін. — К. : Рад. шк., 1991. — 384 с.

7. *Ропн, А.Н.* Что сделала третья государственная Дума для народного обучения. — СПб. : Тип. А.С.Суворина, 1912. — 254. — 121 с.

8. *Тебиев, Б.К.-Г.* Правительственная политика в области образования и общественно-педагогического движения в России к. XIX — нач. XX в.: авт. ... дис. д-ра пед. наук АПН СССР, НИИ теории и истории педагогики. — М., 1991. — 29 с.

9. *Филоненко, Т.В.* Развитие школьного образования в России в начале XX века / Т.В. Филоненко // Вопросы истории. — 2004. — № 4. — С. 137–141.

15.02.2013